

UOT 7.04

MİRSƏLİM EMİNOV*

MİS ƏŞYALAR ÜZƏRİNDƏKİ BƏZİ NƏBATİ NAXIŞLAR (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında)

Naxçıvan diyarında müxtəlif filiz yataqlarının olması əcdadlarımızın eramızdan əvvəl misgərlik sənəti ilə məşğul olmasının əsas səbəblərindən biridir. Digər sənətkarlıq sahələrində olduğu kimi misgərlik sənəti nümunələrinin naxışlanması, bəzədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Naxçıvan diyarında misgərlik sənətinin tarixi müəyyən qədər öyrənilsə də, mis əşyalar üzərindəki naxışlar öyrənilməmişdir. Bu səbəbdən mis qablar üzərindəki naxışların tədqiqata ehtiyacı vardır. XIX əsr mis əşyaların bəzədilməsində islami və buta naxışlarından da istifadə olunmuşdur. Hər bir naxışın özünəməxsus xüsusiyyəti olmuşdur. Azərbaycan incəsənətinin sevilən naxışı buta Naxçıvan diyarının mis əşyalarının bəzəyi olmuş və mis qabın bədii tərtibatının mərkəzində yer almışdır. İslimi naxışı isə mis qabların bədii tərtibatını zənginləşdirmiş, ona daha nəfis görkəm bəxş etmişdir.

Açar söz: Naxçıvan, misgərlik, naxış, buta, islami, incəsənət.

Hər bir xalqın zəngin mədəniyyəti və tarixi onun sənətkarlığında da öz əksini tapır. Sənətkarlar öz əsərlərində mənsub olduqları xalqın incəsənətini, tarixini peşəkarlıqla qoruyub saxlayırlar. Naxçıvan diyarının müxtəlif növ filiz yataqları ilə zənginliyi burada qədim zamanlardan başlayaraq metalişləmə sənətinin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Belə metalişləmə sahələrindən biri də qədim misgərlik sənətidir. Naxçıvan diyarında misgərlik sənətinin tarixi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən qədər öyrənilmişdir. Lakin mis əşyaları bəzəyən təsvirlər, naxışlar, yazılar ayrıca tədqiq olunmamışdır. Bu səbəbdən də mis əşyaların üzərindəki naxışların tədqiqata ehtiyacı vardır.

Misdən hazırlanan məişət əşyalarının 80-nə yaxın çeşidi var və öz təyinatlarına uyğun olaraq etnoqraflar onları bir neçə qrupa bölürlər. Bura xörək, süfrə, su-ağartı qabları və məişət əşyaları daxildir. (6, s. 154).

I Kültəpə qədim yaşayış yerindən aşkar olunmuş neolit dövrünə aid mis əşyalar bu diyarda misgərliyin nə qədər qədim köklü bir sənət olduğunun göstəricisidir. Orta əsr mənəbələrində Naxçıvanın mis mədənləri haqqında məlumatlar vardır. “Həmidullah Qəzvini “Nuzhət əl-qulub” əsərində göstərir ki, Naxçıvanda Əncan adlı yer vardır ki, bura karxana deyirlər, onun yaxınlığında mis mədəni yerləşir” (1, s. 96). Naxçıvan diyarının ən qədim mis məmulatı isə e.ə. VI-IV minilliyə aid olub I Kültəpə yaşayış yerindən əldə edilmişdir. Misgərlik sənəti orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda da yüksək səviyyədə inkişaf edir. 1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığının öz müstəqilliyini itirməsi və 1828-ci ilə qədər davam edən Rus-İran müharibəsi Naxçıvana hərtərəfli zərər vurmuşdu və bütün sənətkarlıq sahələrində zəifləmə baş verirdi. Amma, bu proses çox da davam etmədi. Belə ki, 1831-ci ildə Naxçıvan şəhərində sənətkarların sayı 394, 1832-ci ildə Ordubad rayonunda 446 (7 s. 77, 95) olmuşdu. Həmin illərdə Naxçıvanda misgərlik sənəti ilə məşğul olan göstərilməmişdir, lakin digər mənbələrdə Naxçıvan misgərliyi ilə bağlı məlumat “XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan Azərbaycanın mis əşyaların istehsal çoxluğu ilə fərqlənən şəhərlərindən biri olaraq qalırdı” (2, s. 74). Lakin XIX əsrin ikinci yarısında misgərlərin sayında artım müşahidə olunur. 1865-ci ildə Naxçıvan şəhərində 19 (7, s. 88), Ordubad rayonunda 42, 1867-ci ildə isə 47 nəfər misgərlik sənəti ilə məşğul olmuşdur (6, s. 95). Təbii olaraq misgərlik sənətinin inkişafı eyni zamanda mis qabların daha zərif, dəqiq və müxtəlif naxışlarla bəzədilməsinə müsbət təsir edirdi.

Sənətkarlıq nümunələrini bəzəyən naxışlar ayrı-ayrı dövrlərdə yaranmış və yarandığı

dövrün adət-ənənəsini, bədii zövqünü, inamlarını və s. özündə cəmləşdirərək günümüzədək çatdırır. Bu naxışların yaranmasına və inkişafına isə din, mifologiya, folklor və s. kimi amillər təsir edirdi. Azərbaycan sənətkarları əsrlər ərzində əldə etdikləri təcrübə, bilik və bacarıq nəticəsində yüksək bədii zövqlə bəzədilmiş incəsənət nümunələri, mürəkkəb kombinasiyalı naxışlar və kompozisiyalar, obrazlar və sonda böyük bir mədəni irs yaratmışdır.

Keçmiş zamanlardan bəri bəzək elementləri, naxışlar sərbəst, nizamsız olmamış, müəyyən qanunlar əsasında yaradılmış və işlədilmişdir. “İsgəndər Münşinin “Tarixi-ələm-araye-Abbasi” əsərində Qazi Əhmədin “Rəssamlıq və xəttatlıq haqqında” risaləsində”, Sadiq bəy Əfşarın rəssamlığa aid “Qununi üs-süvər” (Təsvirlər qanunu) risaləsində ornament sənəti, onların quruluş və məzmunundan xeyli bəhs edilir“(4, s. 10).

Bildiyimiz kimi, naxışların hündəsi, nəbati, zoomorf və başqa növləri var. Sənətkarlıq nümunələrimiz üzərində xüsusilə geniş yayılanı nəbati naxışlardır. Əsasən doğma diyarımızın zəngin təbiətindən ilhamlanaraq yaradılan nəbati naxışlar xalqımızın təbiətlə, torpaqla sıx əlaqədə olmasının, təbiəti sevməyinin göstəricisidir. Nəbati naxışlara güllərdən lələnin, qızılgülün, nərgizin, ağaclardan isə narın, palıdın təsvirlərinə sənətkarlıq nümunələrində daha çox rast gəlirik.

Lakin onların bir hissəsi sadə, şərti olaraq icra olunmuşdur. Bu da həmin naxışların tanınmasını çətinləşdirir. Nəbati naxışlardan biri də “islimi” motividir. İslimi motivi təkcə Azərbaycan incəsənətinin yox, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının incəsənət əsərlərində dönə-dönə işlədilmişdir. Naxçıvan diyarında da mis əşyaların bəzədilməsində bu naxışdan istifadə etmişlər. Lakin islami motivi ilə bəzədilmiş mis qab bir neçə nümunə ilə təmsil olunur. Onlardan biri Şərur rayonun Yuxarı Yaycı kənd sakini Hüyenova Afərimin evində saxladığı məcməyidir. XX əsrin birinci yarısına aid ediləni mis məcməyi nəbati naxışlarının zərifliyi, dəqiqliyi, ahəndarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Mis məcməyini 10 guşəli ulduz, gül və daxilində gül olan buta təsvirləri bəzəyir. Bütün bu təsvirlər isə isliminin qanadlı növü ilə çiçək təsvirinin kombinasiyasından yaradılmış halqanın daxilində verilmişdir.

Digər bir nümunə isə C.Məmmədquluzadənin Ev Muzeyində mühafizə olunan süzgəcdir. Qabın yuxarı hissəsində verilmiş yazı və quş təsvirlərinin altına, üstünə və qabın ağzının kənarına qanadlı islami həkk edilmişdir. Məcməyi üzərindəki islami motivi 2 santimetr hündürlüyündə verilmişdir və məcməyinin bədii tərtibatını zənginləşdirir. Misgər islimini sadə yazılarla birlikdə işlədərək yazıları süzgəci bəzəyən naxışa bənzədib. İsliminin isə yarım santimetr hündürlüyündə olması misgərin həssaslıqla işləmə məharətini göstərir. Nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, islami naxışı mis qabların bədii tərtibatının kənar sərhədində işlədilən və onun görkəmini zənginləşdirən naxış kimi işlədilmişdir.

Müxtəlif gül, ağac budaqları və yarpaqla yaradılan nəbati naxışlar ilk baxışda qarışıq görünməsinə baxmayaraq, diqqət yetirən zaman onların da müəyyən qanun əsasında vurulduğu görə bilərik. Azərbaycan ustaları daim simmetriyaya, ritmə dəqiq əməl edərək bənzərsiz naxışlar yaratmışdır.

Buta motivinin yaranması, mənası ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycan incəsənətinin demək olar ki, bütün sahələrində ən çox istifadə edilən və sevilən naxışlarından biridir. Misgərlik sənətində də buta mis əşyaların bəzədilməsində ən çox işlədilən naxışlardan biridir. Buta motivi digər sənətkarlıq sahələrində olduğu kimi misgərlik sənətində də özünəməxsus şəkildə işlədilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Hüyenova Afərimin evdə saxladığı mis məcməyi bədii tərtibatı olduqca gözəl işlənmişdir və onun üzərindəki buta təsvirlərinə diqqət yetirək. Mis məcməyinin mərkəzində 10 guşəli ulduz, ətrafında isə 12 ədəd gül və içərisində gül olan 12 ədəd buta motivi növbəli şəkildə düzülmüşdür. Belə butalar rəmzi mahiyyətli buta hesab edilir (4, s. 69). Lətif Kərimov bu butaları çiçəkli buta adlandırır. Çiçəkli buta təsviri ilə

bəzədilmiş digər bir nümunə Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə olunan mis satılı (İnv. № NDTM-1087/ME-69) göstərə bilərik. Satılın bütün səthi yazılar, həndəsi və nəbati təsvirlərlə naxışlanmışdır. Mis satılın bütün səthinin bəzədilməsi naxışın misgərlik sənətindəki əhəmiyyətini, vacibliyini, qiymətini göstərir. Satılın orta hissəsində ardıcıl düzülmiş buta təsvirləri digər naxışlara nəzərən böyük həkk edilmişdir. Butaların içərisi daxilində nöqtə olan kiçik dairələr və bitki təsviri ilə doldurulmuşdur. Eyni zamanda da butaların arasında da bitki təsvirləri işlənmişdir. İçərisi gül, nəbati naxışlar olan buta təsvirləri ilə bəzədilmiş mis qab nümunələrinin sayını artırmaq olar. Bunun üçün də mis qablar üzərindəki buta təsvirlərinə ümumi yanaşmağı daha doğru hesab edirəm və Naxçıvan diyarının mis əşyalarındakı butaların bir neçə işlənmə xüsusiyyətini qeyd edə bilərəm. Belə ki, butalar işləndiyi mis qabın bədii tərtibatının mərkəzində verilir, bədii tərtibat onun əsasında qurulur və digər naxışlar onun ərtafında cəmləşir. Digər bir xüsusiyyət isə buta təsviri ilə nəbati naxışlar daim qarşılıqlı əlaqə və ya vəhdət halında işlədilmişdir. Butaların içərisinin əsasən gül və nəbati naxışlarla doldurulmasıdır. Bu da səbəbsiz olmamışdır. Belə ki, buta təsviri daha çox ailənin ülvə hisslərini ifadə etmişdir. Ailəli bitə, küsülü buta və s. də buradan yaranmışdır. Eyni zamanda gül təsviri də məhəbbət, ülvə hisslərin rəmzi olmuşdur. Lakin mis qab üzərindəki bədii tərtibatlar bu naxışların dekorativ xarakter daşdığını göstərir. Gül və buta təsvirinin birlikdə və mis qablar üzərində geniş işlənməsini onların XIX əsrdə xalq arasında sevilməsindən irəli gəldiyini deyə bilərik.

Naxış Azərbaycan incəsənətinin, memarlığının ayrılmaz bir hissəsi olmuşdur. Sənətkarlar incəsənətin zəif olduğu zamanlarda belə öz əsərlərinin bədii tərtibatına əhəmiyyət vermişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının muzeylərində sərgilənən XIX əsrə aid mis eksponatlar göstərir ki, misgərlik sənətində mis əşyaların naxışlanması misgərlər üçün əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Bəhs olunan dövr mis əşyaların naxışlanmasında əvvəlki dövrlərin naxışlarından istifadə olduğunu görürük. XIX əsrdə də sənətkarlar öz əsərlərini müxtəlif naxışlarla, təsvirlərlə, simvollarla bəzəyərək onların mənəvi dəyərini artırmış, xalqımızın mədəni irsini zənginləşdirmiş, əbədiləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 272 s.
4. Əfəndi Rasim, Əfəndi Toğrul. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2010
5. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 183 s.
6. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
7. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı
e-mail: m.selimeminov@mail.ru*